

כיצד מוודאים התפתחות עוברית על פי ההלכה?

"וידבר ה' אל משה לאמר, ואני הנה לקחתי את הלזים מתוך בני ישראל תחת כל בכור פטר רחם מבני ישראל והיו לי הלזים, כי לי כל בכור ביום הכותי כל בכור בארץ מצרים הקדשתי לי כל בכור בישראל מאדם עד בהמה לי יהיו אני ה'" (במדבר ג, יא-יג)

הלכה היא, שפדיון הבן תלוי הוא ב"פטר רחם", כלומר העובר הראשון שיוצא מן הרחם הוא הבכור, וזה שבא אחריו, אינו יכול להיות בכור, גם אם העובר הראשון שיצא היה נפל ולא חי, משום שהשני שיוצא כבר אינו הראשון ליציאה מן הרחם. למרות זאת, לא כל נפל שיוצא נחשב כמי ש"פטר" את הרחם. כך למדנו במשנה מפורסמת במסכת בכורות (מו, א):

"יש בכור לנחלה (=לענין קבלת פי שתיים בירושת אביו יותר משאר אחיו) ואינו בכור לכהן (=לפדיון הבן), בכור לכהן ואינו בכור לנחלה, בכור לנחלה ולכהן, ויש שאינו בכור לא לנחלה ולא לכהן. איזהו בכור לנחלה ואינו בכור לכהן? הבא אחר נפלים, אף על פי שיצא את ראשו חי (=החידוש בדין זה הוא שהראשון אינו נחשב בכור לענין ירושה למרות שנולד חי בזמנו, אבל לגבי פדיון פשוט שפטר את אחיו השני, מאחר שנולד כרגיל אף על פי שאחר כך מת), ובן תשעה (=כלומר עובר שנולד בזמן) שיצא ראשו מת (גם במקרה זה השני אינו בכור, שאף שהראשון נולד מת מכל מקום הוא זה שפטר את הרחם), המפלת כמין בהמה חיה ועוף - דברי רבי מאיר, וחכמים אומרים: עד שיהא בו מצורת אדם (נחלקו רבי מאיר וחכמים אם במקרה של וולד שאין לו צורת אדם נחשב "פטר רחם", או שרק עובר בעל צורת אדם נחשב פטר רחם). המפלת סנדל (=חתיכת בשר שאין לה צורת וולד, פנים) או שליא (אף שכלל בדינו שאין שליא ללא וולד, ובעל כרחך נימוח הולד בתוכה) או שפיר מרוקס (כלומר, עם צורת וולד), והיוצא מחותך (שחתכוהו בלידה והוציאוהו איברים איברים) - הבא אחריהם בכור לנחלה ואין בכור לכהן".

מהי "צורת אדם" שדרשו חכמים? בגמרא בנדה (כג, ב) מבואר דהיינו שפניו או חלק מהן נראים כפני אדם, אף אם גופו דומה לשל בהמה. וכך כותב הרמב"ם (הלכות איסורי ביאה פרק י הלכה ט): "אי זו היא צורת פני האדם? שיהיה המצח והגבינין והעיניים והלסתות וגבות הזקן כצורת האדם, אבל הפה והאזנים והאף אף על פי שהן כשל בהמה וחיה הרי זה וולד". רק

עובר כזה נחשב כמי שפטר את הרחם, אבל מי שיצא דומה לבהמה חיה ועוף, הבא אחריו חייב בפדיון.

למרות זאת, סוברים חכמים שעובר שהיתה לו צורת אדם אלא שנמעך, כמו במקרים של "סנדל", שליא או שפיר מרוקם, נחשב כפטר את הרחם והבא אחריו פטור מפדיון. אבל עובר שאיבריו לא נתרקמו עדיין, כגון היולדת "שפיר מלא מים, מלא דם..." אינו נחשב ולד והבא אחריו נחשב בכור (שם מז, ב).

וכך נפסק בשו"ע (יורה דעה סימן שה, כב-כג):

"וכן המפלת כמין בהמה, חיה ועוף שחצי פרצוף פניהם דומה לצורת אדם, או סנדל או שליא או שפיר מרוקם (פ"י חתיכה של בשר כצורת סנדל. ופ"י שליא, הכיס שהעובר מונח בתוכו. ופ"י שפיר מרוקם, חתיכה של בשר ויש בה צורת אדם, ערוך)... הנולד אחר כל אחד מאלו אינו פטר רחם. בן ח' חדשים שהוציא ראשו מת, והמפלת שפיר מלא דם או מלא מים או מלא גוונים, והמפלת כמין דגים וחגבים, שקצים ורמשים, והמפלת ליום ארבעים, הנולד אחר כל אלו בכור לפדיון (וכל זמן שאין איבריו מרוקמים, אין פוטר הבא אחריו, ואפילו בזמן הזה סומכין על זה)".

הכללים בהלכה זו דומים לכללים בהלכות טומאת לידה: עובר שלידתו מטמאת את אמו טומאת לידה הוא זה שבלידתו גם "נפטר" הרחם של אמו והבא אחריו פטור מפדיון, אבל עובר שאינו מטמא טומאת לידה הבא אחריו חייב בפדיון.

בשורות הקרובות ננסה לעקוב אחר דיון הלכתי מרתק בפוסקים בשאלת גיל ההיריון שבו העובר נחשב כמי שנתרקמו איבריו.

שני גבולות ברורים יש בשאלה זו, מצד אחד גיל היריון שבודאי אין לחשוש בו לריקום איברים, ומצד שני גיל היריון שמן הסתם יש לתלות שכבר נתרקמו איברי העובר.

עד ארבעים יום להיריון אמרו ביבמות (סט, ב) שהעובר נחשב "מיא בעלמא", כלומר שאין בו ממשות של עובר, ולפי זה ברור שעדיין לא נתרקמו איבריו. כך כותב הגרש"ז אויערבאך זצ"ל בפשטות (נשמת אברהם יורה דעה סימן ש"ה ס"ק ד).

מאידך, מצינו בגמרא (נדה ת, ב) שיעור של שלשה חודשי עיבור, שבו אנו מניחים ש"הוכר עובריה" של האשה. על פי שיעור זה אנו קובעים שדמיה מסולקים, קביעה שמשמעותית לכמה מהלכות נדה. לדעת רוב הפוסקים זהו השיעור המרכזי בהלכה זו (עייין שו"ע יו"ד סימן קפט, לג ובפוסקים שם). לפי זה, גם בנידון דידן, יש לומר שהשיעור של "הוכר

עוברה" והשיעור של "ריקום איברים" חופפים, ומעוברת שהפילה לאחר שלשה חודשי היריון הנפל פוטר את הבא אחריו מבכורה.

בספר "אוצר פדיון הבן" (פרק א הערה י"ט) מביא מדברי הגרש"ז אוירבאך, שהסכים להנחה זו, שלאחר ג' חודשים הדבר נחשב ריקום איברים (והוסיף שהריונה ניכר כלפי חוץ ומרגישה תנועות), ומעיר: "אך גם בזה יימצא לפעמים כי מחמת חולשת הולד ופיגורו בהתקדמותו הרי הוא מפגר בהרבה ולא התקדם כדרכו בחדשים אלו, ואפשר גם להיות שאף בחדשים אלו אין בו כשיעור הראוי להיות בזמן זה ויימצא מצב שלא יהא בו אפילו ריקום גמור של אבר אחד, וכיום הרופאים מראים כזאת על פיגור גדול בהתקדמות הולד של כמה חדשים". לאחר שהוא מביא שם מדברי כמה מהפוסקים שמצינו בדבריהם שדנו גם על עוברים לאחר ג' וד' חודשים, הוא מביא את הכרעת הגרש"ז והגר"ש וזנר זצ"ל, שבודאי כל שיש ספק אם נתרקמו איבריו יש לפדותו מספק, ומוסיף "ופשוט דגם לענין הפלה בחדשים הראשונים שיש בזה כמה וכמה שאלות אם לענין הריקום עצמו או שלא ביררו כדי צורך וכדומה ודאי דאין לסמוך על דעת עצמו וצריך שאלת חכם".

ומה באשר לתקופת הביניים, בין ארבעים יום לבין שלשה חודשים? במקרה כזה כפי שמשמע במשנה הדבר תלוי בראיית העין. יש להתבונן היטב בנפל ולבדוק האם נתרקמו איבריו או לא. אך מיהו הגורם המוסמך לקבוע את האבחנה הזאת? בנושא זה ישנו דיון מרתק בפוסקים, שנפתח בתשובה של מהרי"ק (שורש קמ"ג), שהבית יוסף מביא אותה (בסימן ש"ה):

"ואשר שאלת על אודות האשה שילדה זכר אחרי הפילה נפל בתוך ח' שבועות לבעילתה, ושאלת את הנשים אשר היו שם, והעידו איך נפל השפיר לבור, והושם אח"כ בספל מלא מים, ולא הבחינו בו שום רקום אברים, רק ראו כמין גידים דקים מאד וכעין בשר. ויש מהם אומרים שהיה מלא מים או מוגלא. הנה דבר פשוט הוא כאשר כתבת, שלפי עדות הנשים אין ראוי לחוש משום ולד, וכמו שכתב רבינו משה ושאר הפוסקים".

ובכן – הנשים נאמנות על כך. מהרי"ק מעיר, כי למרות שהטור בהלכות נידה (יו"ד סימן קצד) כתב לגבי דין טומאת לידה (שכאמור תלוי גם כן בהוכר עוברה) שבימינו "אין אנו בקיאים בצורת הולד, בכולן חוששת לולד וטמאה לידה מספק", אין זה אלא משום חומרת איסור נידה שהוא בכרת, אבל לגבי דין הפדיון יש להעמיד את האשה על חזקתה שעדיין לא נפטר רחמה, וגם הנפל הזה בחזקת שלא נתרקמו איבריו עדיין (כלומר חזקה דמעיקרא). כדברי מהרי"ק פסק גם הרמ"א שהבאנו לעיל, שגם בימינו יש לסמוך על האבחנה.

לכאורה לאור יסוד דברי המהרי"ק היה מקום לומר, שסברא זו שהאשה מוחזקת שלא נפטר עדיין רחמה תהיה נכונה גם במקרה של עובר לאחר ג' חודשים, ולא רק בתקופת הביניים בין ארבעים יום לג' חודשים, אמנם בנודע ביהודה (תניינא יורה דעה סימן קפח)¹ כתב לחדש, שכל שהאשה הוחזקה כמעוברת, אין לה את החזקה שלא נפטר עובר, ודברי מהרי"ק מתייחסים בדווקא למקרה שציין "אחרי הפילה נפל בתוך ח' שבועות לבעילתה", כלומר שמעולם לא ידענו בבירור שהיא מעוברת, אלא רק כמה שבועות אחרי שנבעלה הפילה, ובמקרה כזה היא מוחזקת כמי שלא נפטר רחמה כמו כל אשה שאינה מעוברת; אבל מי שידוע לנו שנתעברה, כגון אחר ג' חודשים, שכבר הוכר עובר, והיא מרגישה את תנועותיו, אין לה חזקה זו, לפי שמן הסתם עובר זה עתיד לפטור את רחמה!

בכך גם מיישב הנודע ביהודה את תמיהת החכם צבי (סימן ק"ד) על פסקו של מהרי"ק, איך מהרי"ק מניח שהאשה בחזקת שלא נפטר עובר, והרי מדברי הגמרא בנדה (כט, א) עולה בבירור שרוב הנשים המעוברות יולדות "ולד מעליא", כלומר תינוק בריא, ואם כן יש לנו רוב כנגד החזקה של מהרי"ק, ורוב עדיף מחזקה! בעל כרחך, כותב הנודע ביהודה, שיש הבדל בין אשה בהחזקה מעוברת, כגון על פי התנאים שביארנו, לבין אשה שאיננו יודעים אם היא מעוברת או לא, והאינדיקציה היחידה לכך היא ממה שהפילה, והרי יש לנו ספק אם מה שהפילה הוא עובר או לא, במקרה כזה כתב מהרי"ק להעמידה על החזקה שלא נפטר רחמה עדיין.

[האבני נזר (יו"ד סימן שצח) מעיר, שבודאי לא נעלם תירוץ זה מדעת החכם צבי, אלא שלדעת החכם צבי אין הבדל בין המקרים, שהרי גם במידה שהנפל היה לפני ריקום איברים, מכל מקום הרי בודאי הוא פרי עיבור של האשה; גם אם לא ידענו עד הנה שהיא מעוברת, כעת, כשהיא מפילה, דבר זה מתברר למפרע, ואם כן אין הבדל בין מקרה זה לבין מקרה שהוכר עובר על פי התנאים שכתב הנודע ביהודה].

הפוסקים מדייקים מדברי מהרי"ק, שאפילו במקרה שהנשים לא ידעו לאבחן בדיוק האם יש ריקום איברים או לא (ואפילו במקרה שלא בדקו כלל), הבא אחריו חייב בפדיון מכח חזקה זו שעדיין לא נפטר רחמה (בלידת הנפל), שהרי בדיקת השפיר בתוך המים כפי שעשו הנשים במקרה של מהרי"ק אינה בדיקה טובה, כמבואר בגמרא בנדה (כה, א), והפתחי תשובה (שם ס"ק כ"ט) כתב שכך משמע מעצם דברי מהרי"ק.

בדברי החכם צבי, מלבד הטענה שיש רוב נגד החזקה של מהרי"ק, טוען בתוקף כי בימינו אין אנחנו בקיאים כלל בריקום איברים ואין דרך לבדוק ולמדוד האם נרקמו איברי

¹ בתשובה מבנו, רבי שמואל.

העובר או לא. מאחר שלדעתו מדובר בלא יותר מאשר ספק שאינו יכול להתברר, הוא טוען טענה נוספת. חוב חמש הסלעים לכהן, הוא חוב ממוני, אחד מכ"ד מתנות הכהונה. בדיני ממונות הכלל הוא "המוציא מחבירו עליו הראיה" (בבא קמא מו, ב). אם כן, מאחר שיש ספק האם האב חייב לפדות את הבן השני שנולד אחרי הנפל או לא, על הכהן להביא ראיה שלא נתרקמו איבריו של הנפל, וללא שיעשה כן האב פטור מלשלם לו. כפי שמעיר מהרי"ט אלגאזי (בכורות פרק ח אות ס'), זוהי טענה בפני עצמה כנגד החזקה של מהרי"ט, שהרי כלל הוא שאין כח ביד חזקה להוציא ממון!

טענה נוספת כנגד דברי המהרי"ק מצינו בשו"ת אבני נזר (שם), שכשם שלדעת מהרי"ק יש חזקה על הנפל שלא פטר את רחמה של אמו, כך יש חזקה על התינוק הבריא שנולד אחריו שאינו קדוש בקדושת בכורה, שמאחר שכתבו התוספות בבכורות (כ, ב) לגבי בכור בהמה, שקדושת בכור אינה מתחילה במעי אימו אלא דווקא בלידתו, בשעה שהוא פוטר את הרחם, אם כן לכל עובר יש חזקה עוד ממעי אמו שאינו קדוש בקדושת בכורה, וחזקה זו אינה משתנה בשעה שהוא נולד, ועלינו להוכיח שבלידה זו הוא פטר את הרחם בכדי שנפקיע אותו מחזקתו. לכן, כנגד החזקה של מהרי"ק לגבי העובר הראשון, שלא היה בכור, שממילא הבא אחריו הוא בכור, יש חזקה נגדית מצד העובר השני, שאינו בכור, וממילא אין סיבה ללכת דווקא אחרי החזקה הראשונה ולחייב את השני בפדיון!

להלכה, רוב ככל הפוסקים נקטו שיש לחשוש לדברי מהרי"ק ולחייב פדיון, אך יפדה אותו ללא ברכה מחשש לדברי החכם צבי.²

מנידון זה אנו מגיעים לימינו. נידון הלכתי זה לכאורה צריך להיות מושפע באופן מוחלט מההתפתחות הטכנולוגית שהעמידה לרשותנו אמצעי דימות (Imaging) מתקדמים, שבאמצעותם ניתן לראות באופן ברור את מצב העובר בכל שלב של ההיריון ולבחון את התפתחות איבריו. האם במקרה של בדיקת אולטרא-סאונד שהראתה פיגור בהתפתחות העובר אנו רשאים לקבוע כי איבריו של עובר מסויים לא התפתחו אף על פי שחלפו יותר משלשה חודשים מהעיבור? האם החכם צבי יסכים שבימינו השתנתה המציאות ואפשר לסמוך על בקיאותנו בבחינת שאלה זו של ריקום איברים?

בספר אוצר פדיון הבן (שם) כותב:

² מעניין לשים לב לנקודה חשובה בהקשר זה. חיוב הברכה קשור בשאלה האם יש כאן מצוה או לא, לאו דווקא בנידון הממוני שבין האב לכהן. אם עיקר הטענה של החכם צבי היא מצד חוסר היכולת לחייב את האב ממון, עדיין היה יכול להיות שמצד המצוה שבדבר יש לחשוש לדברי מהרי"ק, וממילא לפדות בברכה, ולכן נראה שהפוסקים נקטו לעיקר את הטענות של החכם צבי שנוגעות לקביעת עצם החיוב במצוה זו בנוגע לולד השני, ולא רק לדיון הממוני.

"אמנם לאור המצאת בדיקת העובר בתוך מעי אמו על ידי מכשיר הנקרא אולטרא סאונד ודאי שעל ידו אפשר היום לברר בדיוק מצב העובר אם יש בו כבר כשיעור הריקום הנצרך או לאו ולידע אם יש לפטור או לחייב את הבא אחריו, ושאלתי את הגרש"ז אוירבאך בזה, ואמר לי דודאי קודם ההפלה אם הוברר ע"י המכשיר הזה מצב העובר - אפשר לסמוך על כך, אבל על בדיקות המכשירים למיניהם והפתלוגיה שהם עושים אחר כך, אין בזה שום בירור לעניננו ואי אפשר לקבוע בזה שיעור הריקום".

לא ברור די הצורך מהי הכוונה ב"בדיקות המכשירים למיניהם והפתלוגיה" שנעשית לאחר ההפלה, אך אפשר לשער שבבסיס הדברים עומדים דברי החכם צבי, שבכל הנוגע לבחינת נפל שיצא ממעי אמו אין לנו מומחיות לברר את מצבו מבחינת ריקום איבריו, אך בבדיקה שנעשית לעובר בעודו במעי אימו, שם אנו רואים אותו במצב שמאפשר בחינה מדוייקת באמצעות האולטרא-סאונד של מצבו לפני שהוא מתמעך בלידה.

בשולי הדברים נציין, כי בדיקות האולטרא סאונד העלו שאלה על מה שאמרו חז"ל שלפני יום הארבעים העובר נחשב "מיא בעלמא" שכאמור בפשטות המשמעות היא שאין ריקום איברים לפני יום הארבעים, ולכאורה בבדיקה זו אנו רואים התרקמות של עובר שמתפתח ברחם. הרב פרופ' אברהם סופר, בספרו "נשמת אברהם" (ח"מ סימן תכ"ה) כותב שעדיין צורת העובר אינה דומה לצורת אדם אלא לצורת בעלי חיים אחרים, משום שבשלב זה רק מתחילים להתרקם האיברים והפנים. זהו תירוץ מעניין ביותר. יש שהעלו את האפשרות שמאחר שעדיין לא נוצרו ונוצקו העצמות, אין לעובר יחס מיוחד של "אדם", וכפי שנלמד מדברי הגמרא (נדה כא, ב) ההבדל לגבי טומאת לידה הוא בין חתיכת בשר שיש בה עצם, לחתיכת בשר שאין בה עצם, וכך מפורש בנודע ביהודה (שם).